

prof. dr hab. Wojciech Piątek

Autor jest pracownikiem zatrudnionym na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz w Naczelnym Sądzie Administracyjnym (ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3494-1912>).

Realizacja europejskich standardów prawa do sądu w warunkach pandemii COVID-19. Stan obecny i wyzwania stojące przed sądownictwem administracyjnym*

Słowa kluczowe: pandemia COVID-19, prawo do sądu, prawo do rzetelnego procesu sądowego, jawność postępowania, rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie

Zjawiskiem, które wpłynęło na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości w ostatnich latach, był wybuch pandemii COVID-19. Sądy stanęły przed koniecznością przeniesienia aktywności do przestrzeni cyfrowej. Stan ten skłania do pytania o zmianę sposobu realizacji prawa do sądu w czasie wymagającym ograniczenia tradycyjnych kontaktów międzyludzkich. Przedmiotem opracowania będzie udzielenie odpowiedzi na to pytanie, a także wskazanie wyzwań, przed którymi stoi współczesne sądownictwo w dobie trwającej pandemii. Rozważania będą prowadzone z uwzględnieniem specyfiki wymiaru sprawiedliwości sprawowanego przez sądy administracyjne. Uzasadnieniem dla tego wyboru są uwarunkowania procesowe w postaci ograniczonych ram postępowania dowodowego oraz weryfikacyjnego charakteru działalności orzeczniczej, które stwarzają większy potencjał dla zastosowania zdalnych form komunikacji w praktyce sądowej.

1. Wprowadzenie

Truizmem wydaje się twierdzenie o istotnym wpływie pandemii COVID-19 na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości zarówno w Polsce, jak i na całym świecie¹. Pandemia przyspieszyła rozwój technologiczny², co objawiło się przede wszystkim w organizacji zdalnych rozpraw³, a także w udoskonalaniu

innych form kontaktu stron postępowania z sądem w postaci elektronicznego dostępu do akt sprawy oraz podejmowania czynności procesowych w formie zdalnej. Zbytnim uproszczeniem byłoby poprzestanie na tezie o potrzebie upowszechniania oraz dalszego rozwoju tych form, gdy jednocześnie formułowane są poglądy o konieczności powrotu do tradycyjnej postaci rozprawy, jeżeli tylko sytuacja zdrowotna na to pozwoli⁴. Bardziej zasadne jest postawienie pytania o warunki realizacji prawa do sądu w czasie zagrożenia życia i zdrowia ludzkiego.

* Artykuł powstał w ramach projektu nr UMO-2020/37/B/HS5/00975, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

1 Zamiast wielu zob. K. Rennert, *Sądownictwo w czasie pandemii koronawirusa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2021/3, s. 7–9.

2 M. Horvat, W. Piątek, L. Potesil, K. Rozsnyai, *Public administration's adaptation to Covid-19 pandemic – Czech, Hungarian, Polish and Slovak experience*, „Central European Public Administration Review” 2021/1, s. 138–145.

3 Tytułem przykładu, o ile przed pandemią 98% sędziów niemieckich sądów socjalnych nie miało jakiegokolwiek doświadczenia udziału w zdalnych rozprawach, pomimo istnienia podstawy do ich organizacji, o tyle od początku pandemii od lutego 2021 r. w 12% spraw przeprowadzono rozprawy w formie zdalnej. W niektórych landach procent ten był zdecydowanie wyższy, sięgając do 48% w Schleswig-Holstein, 41% w Hesji oraz 32%

w Badenii-Wirtembergii. Zob. F. Welti, A. Höland, *Videokonferenzen in sozialgerichtlichen Verfahren – von der Pandemie-Regelung zum Normalfall?*, „Die Sozialgerichtsbarkeit” 2021/9, s. 538.

4 Do takiego wniosku skłaniają badania socjologiczne przeprowadzone wśród sędziów niemieckich. Zob. T. Duhe, B.E. Weißenberger, *Ein empirischer Blick auf die mündliche Verhandlung per Videokonferenz*, „Recht Digital” 2022/4, s. 176. Zob. też F. Welti, A. Höland, *Videokonferenzen...*, s. 540. Nie należy także tracić z pola widzenia ponad 50 000 rozpraw przeprowadzonych w Niemczech w formie zdalnej, a tym samym upowszechniania się tej formy rozprawy. Zob. S. Rebehn, *Mehr als 50.000 Verhandlungen in 2021*, „Deutsche Richterzeitung”, s. 150–152.

Idąc dalej, warto zastanowić się nad założeniami, przy zaistnieniu których zmiany wprowadzone w czasie trwającej cały czas pandemii COVID-19⁵ powinny znajdować zastosowanie w czasie postpandemicznym, a także o ich zakres.

Punktem wyjścia dla dalszych rozważań jest przyjęcie założenia, że prawo do sądu może podlegać ograniczeniom, co wynika już z jego gwarancyjnej natury, która wymaga osadzenia w konkretnych realiach procesowych i kulturowych poszczególnych systemów prawnych⁶. Ograniczenia dla obowiązywania tego prawa mogą pochodzić także z czynników zewnętrznych, do których należy zaliczyć pandemię COVID-19. Nie powinny one prowadzić do zaprzeczenia istoty tego prawa, skutkując naruszeniem proporcji pomiędzy wpływem ich ciężaru na realizację prawa do sądu.

2. Europejskie standardy prawa do sądu w czasie pandemii

Pandemia nie doprowadziła do uchylenia obowiązujących standardów prawa do sądu, na które w ujęciu procesowym składają się prawa do rzetelnego procesu sądowego, jawnego rozpoznania sprawy oraz wydania orzeczenia kończącego postępowanie w rozsądnym terminie⁷.

Każdy z tych komponentów ma swoje utrwalone znaczenie w orzecznictwie ETPC i TSUE, a także w literaturze⁸. Wszystkie one nadają prawu do sądu rzeczywisty charakter. Dzięki temu dochodzi do zabezpieczenia interesów stron, które przed sprawnie działającym sądem występują o udzielenie ochrony prawnej, korzystając w sposób skuteczny z dostępnych środków prawnych⁹. Ich obecność oznacza, że strony mogą w realny sposób bronić przed sądem swoich praw, mając ku temu konkretne instrumenty procesowe.

Zatrzymując się przez chwilę nad każdym z wyróżnionych komponentów, na całokształt prawa do rzetelnego procesu sądowego składa się wiele szczegółowych standardów, spośród których znajdują się prawo dostępu do sądu, w tym przedstawienia sądowi sprawy łącznie z argumentacją popierającą sformułowane twierdzenia¹⁰, czynnego uczestnictwa strony

w postępowaniu sądowym, w tym dostępu do akt sprawy¹¹, przekazywania stronie informacji w zrozumiałym dla niej sposób¹², a także obowiązek sądu ustosunkowania się do zgłoszonych żądań¹³. Co istotne, sama konstrukcja postępowania sądowego oraz jej praktyczne zastosowanie powinny wzbudzać przekonanie oraz zaufanie opinii publicznej co do rzetelnego sposobu, w jaki dochodzi do wymierzania sprawiedliwości¹⁴. Przedstawione standardy są każdorazowo badane *ad casum*. Po dzień dzisiejszy zarówno ETPC, jak i TSUE nie wypowiedziały się wyraźnie co do ich obowiązywania w czasie pandemii COVID-19. Trudno wyobrazić sobie, aby w tym okresie doszło do całkowitego ich zawieszenia, co nie oznacza potrzeby ważenia treści tych standardów w szczególnych warunkach ograniczenia kontaktów międzyludzkich¹⁵.

Innymi słowy, o ile sama treść prawa do rzetelnego procesu sądowego jest niezmienna, to warunki, w jakich jest ono realizowane, mogą skłaniać sądy do dostosowania poszczególnych standardów do faktycznych możliwości przebiegu procesu sądowego przy zagrożeniu życia i zdrowia ludzkiego.

To z kolei może przekładać się na większą tolerancję sądów, w tym ETPC i TSUE, wobec trudności związanych z faktycznym dostępem do sądu, przynajmniej w początkowym okresie istnienia tych zagrożeń¹⁶. Tolerancja ta nie powinna prowadzić do eliminacji faktycznego dostępu do sądu osobom, które bądź to z powodów natury finansowej, bądź też braku umiejętności, nie potrafią nadążyć za rozwojem technologicznym¹⁷.

Powyższa uwaga w równym stopniu odnosi się do jawnego rozpoznania sprawy, które polega na zagwarantowaniu każdej zainteresowanej osobie możliwości uczestnictwa w czynnościach procesowych podejmowanych przez sąd przede

5 W czasie przygotowywania tego artykułu kolejne mutacje wirusa SARS-CoV-2 zdają się przybierać na sile w państwach Europy Zachodniej i to pomimo okresu letniego. Tytułem przykładu, w przeciągu tygodnia od 1–8.07.2022 r. w landzie Badenia Wirttembergia zanotowano 75 703 nowe przypadki zachorowań, a poziom 7-dniowej zachorowalności liczonej na 100 tys. mieszkańców wyniósł 681,08. Zob. dane Instytutu im. Roberta Kocha, <https://experience.arcgis.com/experience/478220a4c454480e823b17327b2bf1d4/page/Bundesl%C3%A4nder/> (dostęp: 19.09.2022 r.).

6 E. Schmidt-Aßmann, *Kohärenz und Konsistenz des Verwaltungsrechtsschutzes. Herausforderungen angesichts vernetzter Verwaltungen und Rechtsordnungen*, Tübingen 2015, s. 38.

7 Zob. art. 6 ust. 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.) – dalej EKPC, oraz art. 47 ak. 2 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.Ur. UE C 202 z 2016 r., s. 389).

8 Zob. ETPC, *Wytyczne w zakresie stosowania artykułu 6. Prawo do rzetelnego procesu sądowego (aspekt cywilny)*, https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_pol.pdf (dostęp: 19.09.2022 r.). Zob. też E. Schmidt-Aßmann, *Kohärenz...*, s. 9–18.

9 Wyroki ETPC: z 30.11.1987 r., 8950/80, H. przeciwko Belgii, HUDOC, pkt 53; z 18.07.1997 r., 18990/91, Nideröst-Huber przeciwko Szwajcarii, HUDOC, pkt 30; wyrok TS z 15.03.2012 r., C-292/10, G. przeciwko Cornelius de Visser, EU:C:2012:142, pkt 48.

10 Wyrok ETPC z 12.02.2004 r., 47287/99, Perez przeciwko Francji, HUDOC, pkt 80; wyrok TS z 4.06.2013 r., C-300/11, ZZ przeciwko Secretary of State for the Home Department, EU:C:2013:363, pkt 55.

11 Wyrok ETPC z 19.06.1995 r., 17506/90, Kerojärvi przeciwko Finlandia, HUDOC, pkt 42. Zob. też J. Gundel, *Judicial and procedural fundamental rights* [w:] *European Fundamental Rights and Freedoms*, De Gruyter, red. D. Ehlers, Berlin 2007, s. 494–495.

12 W wyroku z 16.09.2015 r., C-519/13, Alpha Bank Cyprus Ltd przeciwko Dauowi Si Senhowi i in., EU:C:2015:603, pkt 32, TS wypowiedział się w kontekście przedstawienia pozwanemu powództwa wytoczonego za granicą w rozumiały dla niego sposób. Ten sam tok rozumowania może wszakże dotyczyć wszelkich innych form udziału stron w postępowaniu sądowym, które mogą być dla nich niezrozumiałe. Należą do nich elektroniczne sposoby komunikacji z sądem, w tym udział w zdalnej rozprawie.

13 Ch. Grabenwarter, K. Pabel, *Europäische Menschenrechtskonvention*, München 2016, s. 513–514.

14 Wyrok ETPC z 7.06.2001 r., 39594/98, Kress przeciwko Francji, HUDOC, pkt 80–81.

15 W literaturze zwraca się w związku z tym uwagę na znaczenie zasady proporcjonalności, której zastosowanie w perspektywie pandemii COVID-19 przybrało na sile. Zob. K. Rennert, *Sądownicwo...*, s. 16–18; J. Froese, *Das Verhältnismäßigkeitsprinzip in der Krise*, „Die Öffentliche Verwaltung” 2022/10, s. 399.

16 Wniosek taki w sposób wyraźny został zamieszczony w rekomendacji UNESCO zatytułowanej: *Covid-19: The role of judicial operations in the protection and the promotion of the right to freedom of expression*, nr CI/2020/FEJ/ME-1, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374208/PDF/374208eng.pdf.multi>, s. 3 (dostęp: 19.09.2022 r.).

17 Temat ten zasługiwałby na szerszą uwagę. Warto zasygnalizować rozwiązania nakierowane na zapewnienie osobom wykluczonym elektronicznie dostępu do sądu. Jedno z nich zamieszczone zostało w art. 15zsz¹ ust. 2 ustawy z 2.03.2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2021 r. poz. 2095 ze zm.) – dalej ustawa covidowa, który w procesie cywilnym daje stronie prawo udziału w rozprawie w budynku sądu. Powinna ona zgłosić wniosek w tym przedmiocie co najmniej 5 dni przed wyznaczonym terminem posiedzenia zdalnego, wskazując, że nie ma urządzeń technicznych umożliwiających udział w tym posiedzeniu poza budynkiem sądu.

wszystkim w formie rozprawy oraz publicznego ogłoszenia orzeczenia kończącego postępowanie. W sposób szczególny jawność odnosi się do stron, którym na każdym etapie postępowania powinien zostać zapewniony czynny w nim udział. Wprawdzie z art. 6 EKPC wynika możliwość ustanowienia w tej materii ograniczeń¹⁸, niemniej jednak powinny one każdorazowo korespondować z wymienionymi w tym przepisie celami, a także pozostawać w należytej proporcji do wartości, które uzasadniają obowiązywanie jawności jako zasady, na podstawie której zorganizowany jest przebieg postępowania sądowego¹⁹. Jawność rozprawy nie jest wymagana w obrębie każdej instancji sądowej²⁰. Przed sądem wyższej instancji, którego zadaniem jest ocena zagadnień natury prawnej, przeprowadzenie publicznej rozprawy sądowej nie jest niezbędne, a nawet nie jest wskazane ze względów ekonomii procesowej²¹. Pogląd ten jest zbieżny ze stanowiskiem środowiska sędziowskiego, które szans na dalsze zastosowanie rozpraw zdalnych upatruje w sprawach, w których spór koncentruje się wyłącznie wokół zagadnień prawnych czy też gdy nie istnieje potrzeba kontaktu z osobami fizycznymi²². W takich przypadkach organizacja rozprawy w formie tradycyjnej i tak nie przyczyniłaby się do bardziej dogłębnej wyjaśnienia sprawy.

Rozstrzygnięcie sprawy w rozsądnym terminie nakłada na państwa obowiązek takiej organizacji wymiaru sprawiedliwości, która zapewni rozpoznawanie spraw w sposób efektywny i bez zbędnych opóźnień²³. Powinność ta nie ma charakteru abstrakcyjnego i tak samo jak prawo do rzetelnego rozpoznania sprawy podlega konkretyzacji na bazie okoliczności konkretnej sprawy²⁴. Przez cały okres pandemii obowiązywała zasada,

zgodnie z którą postępowanie sądowe nie powinno trwać dłużej, aniżeli to jest konieczne do rozstrzygnięcia danej sprawy. Niemniej jednak z orzecznictwa ETPC wynika dopuszczalność wyprowadzenia wniosku odnośnie do potrzeby uwzględnienia wpływu pandemii COVID-19 na szybkość postępowania sądowego w realiach konkretnej sprawy²⁵. Nie oznacza to wszakże, jakoby pandemia mogła stanowić usprawiedliwienie dla długotrwałej dysfunkcyjności czasowej całego systemu sądownictwa czy też poszczególnych spraw²⁶. Tego rodzaju stanowisko byłoby zaprzeczeniem istoty prawa do rozpoznania sprawy przez sąd w rozsądnym terminie. Zarówno w czasie pandemii COVID-19, jak i innego kataklizmu sądy nie są zwolnione z obowiązku podejmowania wysiłków zmierzających do usprawnienia biegu postępowania sądowego. Przejściowo występujące trudności w tej materii mogą wszakże prowadzić do opóźnień w rozpoznawaniu spraw sądowych, które z tym większą intensywnością powinny być eliminowane zarówno na drodze zmian prawodawczych, jak i organizacji pracy w obrębie wymiaru sprawiedliwości.

Na uwagę zasługują nadto akty prawa miękkiego odnoszące się do funkcjonowania sądownictwa w czasie pandemii COVID-19. W deklaracji Europejskiej Komisji na rzecz Efektywności Wymiaru Sądownictwa (CEPEJ)²⁷ nacisk został położony na ochronę zdrowia i bezpieczeństwa pracowników wymiaru sprawiedliwości oraz osób z zewnątrz, zarówno stron postępowania, jak i publiczności. Nakaz ten powoduje konieczność zwiększenia obecności sądów w przestrzeni zdalnej oraz dostępu do informacji o ich działalności zarówno na stronach internetowych, jak i przez telefon czy pocztę elektroniczną. Nowe warunki, w jakich znalazł się wymiar sprawiedliwości, skutkują koniecznością ściślejszego monitorowania liczby spraw wpływających do sądów, terminowości ich załatwiania, a także organizowania szkoleń z zakresu nowych technologii dla pracowników sądownictwa.

Z dotychczasowego, dosyć skąpego orzecznictwa sądowego odnoszącego się do wpływu pandemii COVID-19 na prawo do sądu²⁸, a nadto z przywołanych aktów prawnych można wyprowadzić wniosek co do tego, że pandemia nie uchyliła obowiązujących w tej materii standardów²⁹.

18 Szerzej zob. C. Ovey, R. White, *The European Convention on Human Rights*, Oxford 2006, s. 185–186; M.E. Villiger, *Handbuch der Europäischen Menschenrechtskonvention*, Wien 2020, s. 293–294.

19 Ch. Grabenwarter, K. Pabel, *Europäische...*, s. 522–523.

20 Z orzecznictwa ETPC wynika, że jawność powinna zostać zagwarantowana przynajmniej na poziomie jednej instancji sądowej. Zob. wyrok ETPC z 12.11.2002 r., 38978/97, Salomonsson przeciwko Szwecji, HUDOC, pkt 36.

21 Zdaniem E. Schmidta-Aßmanna w takiej sytuacji daleko bardziej istotna pozostaje dogłębna analiza akt sprawy. Zob. E. Schmidt-Aßmann, *Verfahrensgarantien im Bereich des öffentlichen Rechts. Darstellung der Rechtslage in der Bundesrepublik Deutschland mit vergleichenden Hinweisen auf die Bundesverwaltungsrechtspflege in der Schweiz im Blick auf Art. 6 Abs. 1 EMRK*, „Europäische Grundrechte-Zeitschrift” 1988/23–24, s. 124. Zob. też W. Peukert [w:] J. Abr. Frowein, W. Peukert, *Europäische Menschenrechtskonvention*, Kehl am Rhein, s. 217–218.

22 T. Duhe, B.E. Weissenberger, *Ein empirischer Blick...*, s. 180. Zdaniem A. Sanders rozprawy zdalne nie powinny być prowadzone w sprawach, w których należy przesłuchać liczne grono świadków, czy też w których występuje znaczny poziom emocji (*emotional parties*). Zob. A. Sanders, *Video-hearings in Europe before, during and after the Covid-19 pandemic*, „International Journal for Court Administration” 2020/3, s. 19; A. Wimmer dodał do tego katalogu trudności komunikacyjne wynikające z zamknięcia granic spowodowanego przykładowo zagrożeniem epidemiologicznym. Zob. A. Wimmer, *Audiowisuelle Verfahrensführung vor Verwaltungsbehörden und Verwaltungsgerichten*, „Zeitschrift der Verwaltungsgerichtsbarkeit” 2020/6, s. 479.

23 Wyrok ETPC z 29.03.2006 r., 36813/97, Scordino przeciwko Włochom, HUDOC, pkt 224.

24 Nie należy z góry wykluczać, że postępowania trwające kilka lat prowadzone są z naruszeniem tego standardu. Zob. P. van Dijk, G.J.K. van Hoof, *Theory and practice of the European Convention on Human Rights*, Deventer-Boston 1990, s. 333. Zob. też wyrok TS z 29.03.2012 r., C-500/10, Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Construzioni Srl, EU:C:2012:186, pkt 25. Zob. także A. Paduch, *Supervision over a court as a tool to protect the right to have a court case heard within a reasonable time* [w:] *Supervision over court and judges. Insights into selected legal systems*, red. W. Piątek,

Berlin 2021, s. 152–153; A. Paduch, *The Right to a Fair Trial Under Article 6 ECHR during the COVID-19 Pandemic: The Case of the Polish Administrative Judiciary Systems*, „Central European Public Administration Review” 2021/2, s. 17.

25 W jednym z wyroków ETPC przyznał wprost, że restrykcje obowiązujące w czasie pandemii mogą mieć negatywny wpływ na procedowanie spraw przed sądami krajowymi. Dla rozstrzygnięcia tej konkretnej sprawy okoliczności te nie miały decydującego znaczenia. Zob. wyrok ETPC z 8.02.2022 r., 19938/20, Q i R. przeciwko Słowenii, HUDOC, pkt 80.

26 Z utrwalonego orzecznictwa ETPC i TSUE wynika, że obowiązkiem państw jest zapewnienie sprawnego funkcjonowania systemu wymiaru sprawiedliwości. Zob. E. Schmidt-Aßmann, *Kohärenz...*, s. 73–74.

27 European Commission for the Efficiency of Justice declaration from 10 June 2020, *Lessons learnt and challenges faced by the judiciary during and after the Covid-19 pandemic*, <https://rm.coe.int/declaration-en/16809ea1e2> (dostęp: 19.07.2022 r.). Zob. też inne dokumenty CEPEJ odnoszące się do wpływu pandemii na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości dostępne na stronie <https://www.coe.int/en/web/cepej>.

28 Brak szerszego orzecznictwa wynika z opóźnienia w rozpoznawaniu spraw sądowych przez ETPC i TSUE. Problem ten nie jest typowy jedynie dla sądów krajowych.

29 ETPC w swoim orzecznictwie ostrożnie podchodzi do dopuszczalności ograniczeń w realizacji prawa do sądu. Względny bezpieczeństwa państwa niekoniecznie takie ograniczenia muszą usprawiedliwiać. Zob. wyrok ETPC z 13.12.2007 r., 70516/01, Dagtekin i inni przeciwko Turcji, HUDOC, pkt 34.

Wszelkie modyfikacje, jakie wprowadzono w odniesieniu do realizacji prawa do sądu w czasie pandemii COVID-19, przede wszystkim w celu ograniczenia kontaktów międzyludzkich, nie powinny ingerować w jego istotę, pozostając w proporcjonalnej relacji do działań podejmowanych celem ograniczenia rozprzestrzeniania się wirusa. Wykładnia poszczególnych elementów prawa do sądu powinna uwzględniać, czy jest ono realizowane w warunkach pandemii, czy nie.

Dotyczy to przede wszystkim kwestii szybkości procesu (zwłaszcza w kontekście opóźnień w rozpoznawaniu spraw wywołanych pandemią) oraz zakresu pojęcia jawnego rozpoznania sprawy.

3. Wpływ pandemii na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości

Przechodząc do analizy oraz oceny zmian, które dotknęły zarówno rodzime sądownictwo, w tym sądownictwo administracyjne, jak i jego odpowiedniki w innych państwach, na pierwsze miejsce wysuwa się ograniczenie osobistego kontaktu sądu ze stronami postępowania oraz publicznością na rzecz wprowadzenia różnych form elektronicznej komunikacji.

W obrębie prawa do rzetelnego procesu sądowego zauważalne są tendencje do elektronicznego wnoszenia skarg.

W Austrii korespondencja sądu z fachowymi pełnomocnikami procesowymi odbywa się wyłącznie w formie elektronicznej³⁰. Co istotne, wysiłki zmierzające do wprowadzenia elektronicznej formy komunikacji z sądem były podejmowane w Austrii jeszcze przed wybuchem pandemii, która przyczyniła się do przyspieszenia tych procesów³¹. Z elektroniczną formą komunikacji pomiędzy stronami procesu oraz sądem łączy się także dostęp do akt sprawy w tej postaci³². Wysiłki te niewątpliwie ułatwiają kontakt sądu ze stronami procesu, eliminując czas, koszty oraz trudności natury faktycznej łącznie się z doręczaniem dokumentów w postaci papierowej. Dostęp do sądu jest dzięki temu możliwy niemal z każdego miejsca na świecie. Tego rodzaju działanie obarczone jest ryzykiem przekazania informacji poufnych osobom niepowołanym, co powoduje konieczność wprowadzania zabezpieczeń. Od tego zagrożenia nie jest tak samo wolny tradycyjny obieg dokumentów, czego potwierdzeniem są regulacje odnoszące się do odtwarzania akt sądowych, a także trudności z doręczaniem korespondencji sądowej stronom.

W odniesieniu do obowiązywania standardu jawności na znaczeniu zyskała organizacja rozpraw sądowych w formie zdalnej.

30 Zob. § 89c ust. 5 pkt 1 ustawy z 27.11.1986 r. o obsadzie personalnej, wewnętrznej organizacji oraz regulaminie sądów (*Gerichtsorganisationsgesetz*, BGBl. I Nr 114/1997). Szerzej na temat procesu elektroniczacji austriackich sądów, w tym faz rozwoju począwszy od lat 80. ubiegłego wieku po współczesność, zob. K. Just, M. Hackl, *Legal Tech in Österreich* [w:] *Digital Justice – Die Zukunft ist da. Richter*innenwoche 2019 in Linz 20. bis 23. Mai 2019*, Wien 2020, s. 15–16.

31 Na uwagę zasługują nadto doświadczenia innych państw. W Chinach tzw. sądy internetowe działają na powszechną skalę już od 2018 r. Póki co ich jurysdykcja obejmuje sprawy cywilne i administracyjne związane z dokonywaniem czynności prawnych w obrocie elektronicznym. Szerzej zob. Z. Cao, *Evolution of online courts in China: situation and challenges*, „International Journal of Procedural Law” 2021/2, s. 303–315.

32 Tytułem przykładu warto wskazać na litewski portal „Liteko”, który stanowi platformę komunikacji sądów litewskich ze stronami procesu. Szerzej zob. E-Service Portal of Lithuanian Courts, <https://e.teismas.lt/en/public/home/> (dostęp: 19.09.2022 r.).

Po dzień dzisiejszy ich przygotowanie oraz przeprowadzenie wywołuje wątpliwości natury prawnej, dotyczące identyfikacji stron postępowania, samego przebiegu rozprawy, w tym wyboru platformy, przy zastosowaniu której dochodzi do jej przeprowadzenia, przekazywania w jej trakcie dokumentów oraz udziału publiczności. Od strony faktycznej niedogodności łączy się z samym dostępem niektórych przynajmniej stron do urządzeń technicznych pozwalających na uzyskanie połączenia z sądem, a także trudności związanych z jakością tego kontaktu³³. Pomimo tego że rozprawy zdalne faktycznie trwają dłużej aniżeli ich tradycyjne odpowiedniki i łączy się z większym nakładem środków finansowych, osobowych i rzeczowych w ich przygotowanie, nie wydaje się możliwa całkowita rezygnacja z ich odbywania, przynajmniej w sprawach, które ze swojej natury do tego się nadają. W ich obrębie zawierają się moim zdaniem rozprawy przed polskimi sądami administracyjnymi, w tym przede wszystkim przed NSA, który nie tylko jest sądem prawa, lecz nadto poza przesłankami nieważności postępowania³⁴ rozpoznaje sprawy, będąc ograniczonym do zarzutów sformułowanych w skardze kasacyjnej. Korzyści łącznie się z oszczędnością czasu oraz środków finansowych związanych z podróżą do sądu są istotnymi argumentami przemawiającymi za utrzymaniem tej formy posiedzenia sądowego w czasie postpandemicznym, chociażby w formie hybrydowej, kiedy to przynajmniej niektórzy uczestnicy sporu sądowego będą łączyli się z sądem w formie elektronicznej, czy to z powodów zdrowotnych³⁵, czy też przebywając z dala od siedziby sądu³⁶. Taka praktyka może przysłużyć się zarówno zwiększeniu poziomu jawności posiedzeń sądowych, jak i przyspieszeniu czasu trwania postępowania.

Osobnej uwagi wymaga całkowita rezygnacja z jawnych rozpraw sądowych, która w Polsce ma ustawową podstawę w art. 15zsz⁴ ustawy covidowej.

Pomijając szczegółowe zagadnienia procesowe związane z wykładnią tego przepisu³⁷, po dziś stanowi on podstawę do rozpoznawania spraw przez polskie sądy administracyjne na posiedzeniu niejawnym. Uzasadnieniem tej praktyki jest wyjątkowość sytuacji w postaci istniejącego stanu epidemii,

33 Szerzej na ten temat zob. A. Wimmer, *Audiovisuelle...*, s. 479–483; A. Oswald, *Auswirkungen der Corona/COVID-19-Pandemie auf den Zivilprozess*, „JURA – Juristische Ausbildung” 2020/10, s. 1015–1018; U. Held-Daab, *und -Vernehmung im Verwaltungsprozess*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 2021/12, s. 776–781; W. Piątek, *Rozprawa w formie zdalnej przed sądem administracyjnym – nieunikniona przyszłość czy rozwiązanie tymczasowe na czas pandemii?*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2022/1, s. 28–29.

34 Ich katalog został zamieszczony w art. 183 § 2 ustawy z 30.08.2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. z 2022 r. poz. 329 ze zm.) – dalej p.p.s.a.

35 W literaturze zagranicznej wprost wskazuje się, że zdalna możliwość połączenia się z sądem jest dla osoby chorej czy też znajdującej się w grupie wysokiego ryzyka zachorowania alternatywą dla zapewnienia udziału w rozprawie. Zob. A. Oswald, *Auswirkungen...*, s. 1016.

36 W Norwegii dopuszczalna jest praktyka komunikacji telefonicznej z sądem w trakcie rozprawy. W ten sposób przesłuchiwanie są świadkowie, którzy z różnych powodów nie mogli przybyć do sądu. Ich tożsamość potwierdzana jest przez strony procesu. Tożsamość została dopuszczona w wyjątkowych sytuacjach przez B. Grzeszicka w odniesieniu do udziału radnych w posiedzeniu organu samorządowego. Zob. B. Grzeszick, *Digitale Sitzungen kommunaler Gremien*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 2022/6, s. 336.

37 Szerzej zob. A. Paduch, *Glosa do wyroku NSA z 26.04.2021 r., I OSK 2870/20*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2022/1, s. 168–174; W. Piątek, *Rozprawa...*, s. 18–27.

a tym samym ochrona zdrowia publicznego³⁸. O ile natura sporów sadowoadministracyjnych przemawia za rozpoznawaniem spraw w trybie niejawnym z możliwością zajęcia stanowiska w formie pisemnej, w tym wymiany korespondencji pomiędzy stronami, o tyle względy zaufania do wymiaru sprawiedliwości oraz potrzeba dostosowania praktyki sądowej do warunków trwającej pandemii stoją na przeszkodzie w utrzymaniu obecnego stanu prawnego przez kolejne miesiące³⁹. Z art. 15zsz⁴ ustawy covidowej wynika, że przez rok od odwołania stanu epidemii albo stanu zagrożenia epidemicznego jawność posiedzeń sądowych może nadal być wykluczona. Trudno znaleźć uzasadnienie dla takiej decyzji ustawodawcy. Skoro zagrożenie ochrony zdrowia i życia ludzkiego ustanie, wówczas jawność powinna zostać przywrócona w pełnym możliwym zakresie.

Koncentrując uwagę na szybkości postępowań sądowych, w czasie pandemii nie uległa ona istotnemu załamaniu.

Na przestrzeni lat 2018–2021 zwiększyła się liczba spraw rozpoznawanych przez sądy administracyjne obu instancji na posiedzeniu niejawnym. Kulminacja nastąpiła w 2021 r., kiedy to sądy I instancji ponad 88% spraw rozpoznały w trybie niejawnym, a NSA w ponad 91%. Na poziomie I-instancyjnym liczba rozpoznanych spraw w 2018 r. i w 2021 r. jest niemal identyczna, wynosząc ponad 62 200 skarg na akty i czynności. Po dwóch latach spadku poziom rozpoznanych skarg wrócił do stanu sprzed pandemii. Tego samego nie można powiedzieć o liczbie rozpoznanych skarg kasacyjnych, która po 2018 r. nie osiągnęła poziomu 13 000⁴⁰. Z punktu widzenia standardu rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie pandemia COVID-19 nie spowolniła w wydatny sposób działalności orzeczniczej rodzimych sądów administracyjnych⁴¹.

4. Wyzwania dla sądownictwa administracyjnego wynikające z wystąpienia pandemii COVID-19

Zarówno przed rodzimym, jak i zagranicznym sądownictwem administracyjnym stoi wiele wyzwań⁴². Wybuch pandemii COVID-19 niewątpliwie zwiększył ich liczbę, jak też wzmocnił konieczność szybkiego dostosowania dotychczasowej praktyki do nowych okoliczności faktycznych.

W pierwszej kolejności sądy administracyjne stoją przed koniecznością dostosowania działalności orzeczniczej do warunków prowadzenia postępowań w trybie odmiejscowionym.

Pandemia COVID-19 jedynie przyspieszyła tę konieczność i ujawniła niski poziom elektronizacji rodzimego sądownictwa, nie wspominając o automatyzacji poszczególnych czynności czy też o szansach łączących się z zastosowaniem sztucznej inteligencji. Pomimo trudności związanych z prowadzeniem zdalnych rozpraw, nakładami czasowymi i finansowymi, jakie one za sobą pociągają, nie sposób współcześnie odwrócić tego trendu⁴³. Pytanie, jakie warto postawić, dotyczy wdrożenia zdalnych rozpraw w reżim ustaw procesowych⁴⁴ oraz wykorzystania ich potencjału do przyspieszenia postępowań⁴⁵. Co prawda tradycyjne pojmowanie procesu sądowego toczącego się w konkretnym miejscu i wspólnej dla wszystkich porze dnia będzie przeważało także po ustaniu zagrożenia epidemicznego, niemniej jednak warto być przygotowanym na stopniowe zmiany. Swoim zakresem powinny one obejmować nie tylko techniczne wyposażenie sądów, lecz także edukację sędziów, personelu sądowego i obywateli dotyczącą obsługi sprzętu umożliwiającego udział w zdalnych posiedzeniach.

W drugiej kolejności sądy administracyjne w znacznie większym zakresie powinny być obecne w przestrzeni medialnej.

Ograniczenie kontaktów międzyludzkich powinno iść w parze ze zwiększeniem źródeł informacji przekazywanych przez sąd w innych formach. Zagadnienie to wymagałoby dalszej pogłębionej analizy⁴⁶, niemniej jednak sam kierunek zmian w dobie społeczeństwa informacyjnego wydaje się nieunikniony.

W trzeciej kolejności elektronizacja może pociągnąć za sobą istotne korzyści łączące się z wewnętrznym funkcjonowaniem sądownictwa w postaci narad, konferencji czy też innego rodzaju spotkań.

Na aprobatę zasługuje wyposażenie wszystkich sędziów polskich sądów administracyjnych w możliwość posługiwania się podpisem elektronicznym. Działania na polu wewnętrznym podejmowane są z powodzeniem już obecnie. Powinny one podlegać dalszemu procesowi rozwoju i udoskonalania.

W czwartej kolejności pandemia COVID-19 i łączący się z nią postęp technologiczny pociągają za sobą konsekwencję w postaci ograniczenia kontaktów międzyludzkich, a tym samym osłabienia tych relacji. Niemniej jednak zachowanie kontaktu osobistego pomiędzy sędziami nie jest pozbawione sensu. Nie musi ono pozostawać w sprzeczności z postępującym poziomem elektronizacji sądownictwa i możliwością organizowania

38 Wyrok NSA z 12.04.2022 r., II OSK 1652/21, LEX nr 3335869.

39 Warto zauważyć, że w Austrii przez cały czas trwania pandemii rozprawy sądowe, co prawda w ograniczonym zakresie, odbywały się w tradycyjnej formie. Austria w 2021 r. wysunęła się na prowadzenie w ocenie poziomu zaufania obywateli do wymiaru sprawiedliwości. Zob. Flash Eurobarometer 489. Perceived independence of the national justice systems in the EU among general the public. Report. Publication: July 2021, s. 5, <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2272> (dostęp: 21.09.2022 r.).

40 Powyższe wnioski sformułowano na podstawie analizy danych dostępnych w sprawozdaniach rocznych publikowanych na stronie NSA.

41 Spowolnienie takie widoczne jest w większym stopniu w obrębie niemieckiego sądownictwa administracyjnego. W postępowaniach I-instancyjnych średni czas rozpoznania sprawy w 2018 r. wynosił 11,7 miesiąca, w 2019 r. 15,3, a w 2020 r. 17,9. Zob. dane dostępne na stronie Ministerstwa Sprawiedliwości https://www.bundesjustizamt.de/DE/Themen/Buergerdienste/Justizstatistik/Geschaeftsbelastungen/Uebersicht_node.html (dostęp: 19.09.2022 r.).

42 Szerzej zob. J. Chlebny, W. Piątek, *Ewolucja ustrojowa i kompetencyjna sądownictwa administracyjnego*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2021/1–2, s. 22–33; A. Cassatella, *Effektivität und Effizienz des Rechtsschutzes gegen die Verwaltung* [w:] *Handbuch Ius Publicum Europaeum*, t. 9, *Verwaltungsgerichtsbarkeit in Europa: Gemeineuropäische Perspektiven und supranationaler Rechtsschutz*, red. A. von Bogdandy, P.M. Huber, L. Marcusson, Heidelberg 2021, s. 547–556.

43 Jak przy tym trafnie zauważył M. Fabri, coraz szersze zastosowanie nowych technologii w sądownictwie powinno iść w parze z równie intensywną refleksją nad zapewnieniem każdemu dostępu do sądu. Zob. M. Fabri, *Will COVID-19 Accelerate Implementation of ICT in Courts?*, „International Journal for Court Administration” 2021/2, s. 4.

44 Za daleko niewystarczającą regulację w tej materii należy uznać art. 94 § 2 p.p.s.a.

45 W literaturze niemieckiej wskazuje się na możliwość wprowadzenia uproszczonych postępowań sądowych w formie zdalnej, które mogłyby obejmować spory pomiędzy przedsiębiorcami oraz podmiotami prywatnymi, czy też w sprawach, w których występuje znaczna liczba stron. Zob. S. Rebehn, *Mebr als 50.000...*, s. 153.

46 Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na wskazania odnośnie do komunikacji z opinią publiczną i mediami przygotowane przez CEPEJ podczas 31 spotkania plenarnego w dniach 3–4.12.2018 r., https://rm.coe.int/cepej-2018-15-en-communication-manual-with-media/16809025fe#_Toc524690274 (dostęp: 19.09.2022 r.).

narad oraz konferencji w formie zdalnej. Warto w tej materii zadbać o należyte proporcje, którym sprzyja okres, w którym zagrożenia natury zdrowotnej nie występują bądź też są mocno zredukowane.

5. Podsumowanie

Chociaż standardy dostępu do sądu w czasie pandemii COVID-19 nie uległy zmianie, zagrożenie dla życia i zdrowia ludzkiego zrodziło konieczność modyfikacji w ich realizacji. Rodzi to potrzebę rozwoju takich form komunikacji wewnętrznej sądowniczej, a także z obywatelami, która będzie wolna od tych niebezpieczeństw.

Z tego względu jako aktualną trzeba wskazać potrzebę doskonalenia elektronicznych form kontaktu obywateli z sądami nie tylko w postaci zdalnych rozpraw, lecz nadto szerszej obecności sądów w przestrzeni elektronicznej w formie interaktywnych stron internetowych oraz mediów społecznościowych, pełniących zarówno rolę informacyjną, jak i edukacyjną.

Z biegiem czasu tolerancja dla niejawnych posiedzeń sądowych bez możliwości organizacji zdalnych czy też hybrydowych rozpraw będzie się zmniejszała zarówno w orzecznictwie sądów europejskich, jak i w obrębie akceptowalności społecznej. Rozwiązania prawne, które mają obowiązywać jeszcze przez rok od zakończenia epidemii, nie zostały zsynchronizowane z rezygnacją z niemal wszystkich ograniczeń pandemicznych. Aktualny stan prawny wymaga interwencji prawodawcy nakierowanej na umożliwienie organizacji rozpraw w formie tradycyjnej w czasie, w którym odwrót epidemii będzie na to pozwalał.

Abstract

prof. dr hab. Wojciech Piątek

The author is an employee of the Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland, and the Supreme Administrative Court of the Republic of Poland (ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3494-1912>).

Application of European Standards on the Right to a Tribunal in the Conditions of the COVID-19 Pandemic. The Current State and the Challenges Facing the Administrative Judiciary

Keywords: COVID-19 pandemic, right to a fair trial, public nature of hearings, hearing a case within a reasonable period

A phenomenon that has affected the functioning of the administration of justice in recent years has been the outbreak of the COVID-19 pandemic. Courts have been faced with the need to shift their activity to digital space. This state of affairs raises the question of changing the way in which the right to a tribunal is exercised at a time requiring a reduction in traditional personal contact. The object of the paper will be to answer this question, as well as to identify the challenges faced by the contemporary judiciary in the era of the ongoing pandemic. The considerations will be carried out by taking into account the particularities of the administration of justice exercised by administrative courts. The rationale for this choice is the procedural conditions in the form of a limited framework of evidentiary proceedings and the verificatory nature of adjudicating activity, which create greater potential for the application of remote forms of communication in judicial practice.

Bibliografia / References

- Cao Z., *Evolution of online courts in China: situation and challenges*, „International Journal of Procedural Law” 2021/2.
- Cassatella A., *Effektivität und Effizienz des Rechtsschutzes gegen die Verwaltung* [w:] *Handbuch Ius Publicum Europaeum*, t. 9, *Verwaltungsgerichtsbarkeit in Europa: Gemeineuropäische Perspektiven und supranationaler Rechtsschutz*, red. A. von Bogdandy, P.M. Huber, L. Marcusson, Heidelberg 2021.
- Chlebny J., Piątek W., *Ewolucja ustrojowa i kompetencyjna sądownictwa administracyjnego*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2021/1–2.
- van Dijk P., van Hoof G.J.K., *Theory and practice of the European Convention on Human Rights*, Deventer–Boston 1990.
- Duhe T., Weißenberger B.E., *Ein empirischer Blick auf die mündliche Verhandlung per Videokonferenz*, „Recht Digital” 2022/4.
- Fabri M., *Will COVID-19 Accelerate Implementation of ICT in Courts?*, „International Journal for Court Administration” 2021/2.
- Froese J., *Das Verhältnismäßigkeitsprinzip in der Krise*, „Die Öffentliche Verwaltung” 2022/10.
- Grabenwarter Ch., Pabel K., *Europäische Menschenrechtskonvention*, München 2016.
- Grzeszick B., *Digitale Sitzungen kommunaler Gremien*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 2022/6.
- Gundel J., *Judicial and procedural fundamental rights* [w:] *European Fundamental Rights and Freedoms*, De Gruyter, red. D. Ehlers, Berlin 2007.
- Held-Daab U., *Videoverhandlung und -Vernehmung im Verwaltungsprozess*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 2021/12.
- Horvat M., Piątek W., Potesil L., Rozysnyai K., *Public administration's adaptation to COVID-19 pandemic – Czech, Hungarian, Polish and Slovak experience*, „Central European Public Administration Review” 2021/1.
- Just K., Hackl M., *Legal Tech in Österreich* [w:] *Digital Justice – Die Zukunft ist da. Richter*innenwoche 2019 in Linz 20. bis 23. Mai 2019*, Wien 2020.
- Oswald A., *Auswirkungen der Corona/COVID-19-Pandemie auf den Zivilprozess*, „JURA – Juristische Ausbildung” 2020/10.
- Paduch A., *Glosa do wyroku NSA z 26.04.2021 r., I OSK 2870/20*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2022/1.
- Paduch A., *Supervision over a court as a tool to protect the right to have a court case heard within a reasonable time* [w:] *Supervision over court and judges. Insights into selected legal systems*, red. W. Piątek, Berlin 2021.
- Paduch A., *The Right to a Fair Trial Under Article 6 ECHR during the COVID-19 Pandemic: The Case of the Polish Administrative Judiciary Systems*, „Central European Public Administration Review” 2021/2.
- Peukert W. [w:] J. Abr. Frowein, W. Peukert, *Europäische Menschenrechtskonvention*, Kehl am Rhein 2009.
- Piątek W., *Rozprawa w formie zdalnej przed sądem administracyjnym – nieunikniona przyszłość czy rozwiązanie tymczasowe na czas pandemii?*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2022/1.
- Rebehn S., *Mehr als 50.000 Verhandlungen in 2021*, „Deutsche Richterzeitung” 2022/4.
- Rennert K., *Sądownictwo w czasie pandemii koronawirusa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2021/3.
- Sanders A., *Video-hearings in Europe before, during and after the COVID-19 pandemic*, „International Journal for Court Administration” 2020/3.

Schmidt-Aßmann E., *Verfahrensgarantien im Bereich des öffentlichen Rechts. Darstellung der Rechtslage in der Bundesrepublik Deutschland mit vergleichenden Hinweisen auf die Bundesverwaltungsrechtspflege in der Schweiz im Blick auf Art. 6 Abs. 1 EMRK*, „Europäische Grundrechte-Zeitschrift” 1988/23–24.

Schmidt-Aßmann E., *Kohärenz und Konsistenz des Verwaltungsrechtsschutzes. Herausforderungen angesichts vernetzter Verwaltungen und Rechtsordnungen*, Tübingen 2015.

Welti F., Höland A., *Videokonferenzen in sozialgerichtlichen Verfahren – von der Pandemie-Regelung zum Normalfall?*, „Die Sozialgerichtsbarkeit” 2021/9.

White R., *The European Convention on human Rights*, Oxford 2006.
Wimmer A., *Audiovisuelle Verfahrensführung vor Verwaltungsbehörden und Verwaltungsgerichten*, „Zeitschrift der Verwaltungsgerichtsbarkeit” 2020/6.

Villiger M.E., *Handbuch der Europäischen Menschenrechtskonvention*, Wien 2020.

REKLAMA

NAGRODA GŁÓWNA XIII EDYCJI KONKURSU „PRZEGLĄDU SĄDOWEGO”

„Książka prawnicza
najbardziej przydatnej w praktyce
wymiaru sprawiedliwości w 2020 roku”

W publikacji zaprezentowano **funkcjonowanie w praktyce** odestania prejudycjalnego do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Autorzy opisują m.in.:

- zasady dopuszczalności odestań prejudycjalnych,
- sposoby wystąpienia z odestaniem prejudycjalnym,
- propozycje w zakresie formułowania wniosku o wydanie orzeczenia prejudycjalnego.

Opracowanie zawiera również **omówienie wyzwań przy formułowaniu pytań prejudycjalnych** dotyczących m.in. swobód rynku wewnętrznego i ochrony praworządności.

ZAMÓW KSIĄŻKĘ Z RABATEM 20% W KSIĘGARNI PROFINFO.PL
W FORMULARZU ZAMÓWIENIA WPISZ KOD: WKCZA20

FORMUŁOWANIE PYTAŃ PREJUDYCJALNYCH DO TRYBUNAŁU SPRAWIEDLIWOŚCI UNII EUROPEJSKIEJ

Praktyczny przewodnik

Agnieszka Frąckowiak-Adamska, Paweł Bańczyk

BIBLIOTEKA SĄDOWA

Cena: 89 zł

Wolters Kluwer